

ЛОГІКО-ГНОСЕОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ЗАПИТАННЯ

В статье автор рассматривает логико-гносеологическую сущность вопроса как исходной точки познавательного процесса.

Ключевые слова: *вопрос, суждение, основание вопроса, вопросительный функтор.*

In the article author analyzes logical and gnoseological essence question as starting-point of cognitive process.

Keywords: *a question, judgement, basis of a question, interrogative functor.*

Процес одержання й розвитку знань не міг би відбуватися і навіть початися без формулювання й вирішення найрізноманітніших запитань. Запитання – це вихідна ланка пізнавального процесу. Кожному твердженню передують щонайменше одне запитання, а будь-який крок у пізнанні випереджається запитанням про те, яка інформація є важливою. Оволодіння вмінням правильно й ефективно ставити запитання є для людини не менш важливою справою, ніж винахід способів одержання самих відповідей.

Запитання звичайно породжує безліч нових проблем і будь-яке висловлення в реальному розумовому процесі супроводжує щонайменше одне або необмежена безліч запитань. Історія науки була значною мірою історією запитань, які ставила перед собою людська думка. Всі істини сучасної науки, на думку Є. В. Ільєнкова, суть не що інше, як насилу знайдені відповіді на запитання, що колись постали перед наукою [8, с. 79].

У літературі існують різні підходи до проблеми запитання і різне її розуміння. Так, в етимологічному значенні запитання може бути розглянуте у декількох аспектах:

1) як звернення до кого-небудь з метою з'ясування чогось; те, що вимагає з'ясування;

2) як вимога, прохання дати які-небудь відомості або офіційне роз'яснення з приводу чого-небудь;

3) як висловлення, у якому міститься запит інформації з метою усунути неповноту або невизначеність вихідного знання щодо якогось об'єкта.

Так, з одного боку, запитання є структурним елементом мовознавства як знакової системи, що складається зі слів, правил їхньої вимови й узгодження. З другого боку, формулювання запитання завжди пов'язане з процесом пізнання і підпорядковане у своєму формулюванні загальним логічним вимогам.

Тлумачення запитання з погляду його пізнавального змісту намагався дати ще Платон: «...якщо знаєш щось, то навіщо про це запитувати, а якщо не знаєш те, про що хочеш запитати, то запитування втрачає сенс». Так, із гносеологічної точки зору запитання ототожнюється з невідомістю, невизначеністю і, як наслідок, із

проблемною ситуацією [5, с. 316; 6, с. 59; 14, с. 20].

Одні автори, зіставляючи запитання з поняттям невідомості, виходять із того, що абсолютна невідомість не може породити запитання. У запитанні завжди наявна взаємодія невідомого й відомого, яка обумовлена об'єктивними підставами пізнавального процесу і має досить складний і неочевидний характер [14, с. 20; 16, с. 12–13]. При формулюванні запитання завжди синтетично враховуються отримані раніше знання, але ці знання не фігурують у самому вираженні запитання. У роботах, пов'язаних з мовознавством, також можна зустріти думку, що питальне речення аж ніяк не виражає констатування фактів дійсності, як вони уявляються мовцеві [16, с. 12–13]. Отже, співвідношення запитання з дійсністю має своєрідний характер, але воно існує і є формою відбиття.

Гносеологічну сутність запитання можна асоціювати і з поняттям невизначеності. Відповідно до цієї точки зору запитання поділяються на цілком визначені (з питальними словами де?, куди?, коли? тощо) і не цілком визначені [6, с. 59]. Якщо виходити з того, що невизначені ситуації взагалі характеризуються тим, що об'єктивно (або суб'єктивно) відбувається процес відбору, вибору елемента або підмножини з якоїсь великої кількості, то стосовно такої ситуації вибір певного елемента – це і є одержання відповіді на запитання.

Становить інтерес розгляд пізнавального змісту запитання в аспекті проблемної ситуації. Якщо виходити з того, що проблемна ситуація виникає тоді, коли досягнутих знань недостатньо для задоволення яких-небудь потреб або коли якесь знання, отримане суто теоретичним шляхом, вимагає фактичного підтвердження в предметному світі, то запитання відповідно є засобом фіксації такої проблемної ситуації. А оскільки передбачається, що в основі проблемної ситуації лежать суперечності між суб'єктом і об'єктом, то запитання одночасно являє собою логічну схему цього роду суперечностей. Таким чином, у процесі відповіді на запитання знімаються наявні суперечності, а отже, і вирішується проблемна ситуація [2, с. 42–43].

Необхідно зазначити, що запитання не завжди безпосередньо виражають потребу в поповненні знання, у встановленні раніше невідомого. Існують запитання, у яких потреба в поповненні знання є опосередкованою – так звані «метазапитання». Це обумовлено не бажанням довідатися щось нове, а прагненням довідатися щось про адресата. Саме такі запитання широко застосовуються в юридичній практиці. Їхнє існування може бути пояснене не суперечністю між суб'єктом й об'єктивною дійсністю, а скоріше суперечностями між суб'єктами, зокрема між рівнями їхньої поінформованості. Різниця між рівнем поінформованості відправника й адресата є необхідною умовою формулювання запитання. Якщо рівень поінформованості адресата є вищим, то наявне звичайне запитання. Якщо ж більшу кількість інформації має відправник, то йдеться саме про «метазапитання». Якщо ж поінформованість сторін однакова, то формулювання запитання з пізнавальної точки зору не має сенсу.

Справедливою є думка Ф. С. Лімантова, що запитання виникають тільки тоді, коли потреба в деякому знанні проявляється не як простий пізнавальний інтерес, а як заінтересованість в одержанні інформації від певного адресата, і діалектика відомого

й невідомого в запитанні виражена вже в тому, що запитання не лише містить вимогу зняти невизначеність, але й вказівку на те, що ця невизначеність має бути знята цілком певним чином. Отже, у запитанні відбивається не лише необхідність, але й можливість одержання відповіді [11, с. 53].

Гносеологічна структура запитання обумовлена двома чинниками: загальною умовою формулювання запитання й певним обґрунтуванням відповіді. Загальною і необхідною умовою формулювання запитання є фіксування його предмета. Предмет запитання — це те явище, факт існування якого передбачає як саме запитання, так і відповідь на нього. Логічним засобом, що забезпечує визначення запитання, є фіксація відносин між предметом запитання і категорією, що охоплює клас передбачуваних значень невідомого. Так, і загальна умова формулювання запитання, і певне обґрунтування відповіді можуть бути виражені у вигляді екзистенційних суджень, одне з яких фіксує предмет запитання, інше ж (або інші) — зв'язок цього предмета з категорією, що позначає клас можливих значень невідомого. Ці судження й утворюють складові запитання. Саме тому за запитаннями видається можливим визначити рівень поінформованості автора запитальних висловлень. В. Ф. Асмус зазначив, що запитання скоріше показує знання справи, ніж відповідь на нього. Погано сформульоване запитання може поставити у скрутне становище навіть дуже розумну людину. Уміння ставити запитання дається тільки розвиненістю й освітою [1, с. 12].

Отже, розглядаючи лінгвістико-гносеологічний аспект сутності запитання, важливо виділити таке:

- 1) основною відмітною рисою запитання є не наявність формальних ознак питального речення, а факт вимоги одержати інформацію, що підлягає з'ясуванню;
- 2) у запитанні виражена суб'єктивна невизначеність, що може бути усунута тільки за допомогою певної відповіді;
- 3) запитання являє собою логічну схему суперечностей, що породжують проблемну ситуацію, відповідно в процесі відповіді на запитання ці суперечності усуваються, чим вирішується сама проблемна ситуація;
- 4) запитання може бути спрямоване на усунення суперечностей як між суб'єктом й об'єктивною дійсністю, так і між рівнями інформованості самих суб'єктів.

Проблема запитання може бути розглянута й з погляду логіки. Традиційній логіці відомі три основні форми мислення: поняття, судження й умовивід. Із цих трьох форм найбільш часто запитання зіставляли із судженням. Одні вчені розглядали запитання як різновид категоричного судження, інші дотримувалися точки зору, відповідно до якої запитання принципово відрізняється від судження й питальне речення судження не виражає. Таким чином, розгляд розумового змісту питального речення тривалий час зводився до дискусії про те, чи виражається в питальному реченні судження.

Наприклад, існує логічна концепція, відповідно до якої пізнавальне значення запитань полягає і в тому, що втілене в запитаннях проектування суджень — це спроби до суджень, які виходять за межі цього й за межі безпосередніх суджень, що спираються на нього, являють собою живий рух, прогрес мислення, дух винаходу у

сфері судження. Тобто запитання є мислення. При формулюванні запитання судження виявляється насамперед сформульованим у думках, запитання виражає очікування синтезу суб'єкта й предиката майбутнього судження. У цій концепції детально розглядаються також евристичні методи, пов'язані з формулюванням певних і визначальних запитань, й аналізується природа математичних задач, що ототожнюються із певного роду запитаннями.

Важливе місце відведене розгляду запитань в іншій логічній концепції, що визначає поняття елементарного запитання, яке відрізняється від елементарного твердження і є висловленням у широкому значенні. Відповідно, запитання можуть поділятися на чисті й «перевірні», які ставляться тими, хто знає відповідь.

Становить інтерес одна з теорій, що сформувалася в логіці XIX століття і є актуальною на сьогодні. У ній запитання розглядалося як важливий інструмент наукового пізнання і як засіб підвищення жвавості викладу науки. Як запитання в запропонованій теорії розглядалися не лише речення, що мають відповідну граматичну форму, але й усі речення, що висловлюють бажання й вимогу довідатися певну істину. Запитання ототожнювалося в ній із судженням «Я бажаю отримати відомості про щось». Запитання й відповідь розглядалися як поняття, що перебувають у нерозривній єдності, при цьому розрізняються відповідь, яку дано на запитання, і та, що відповідає запитанню. Правильною відповіддю є така, у якій об'єднані риси тієї й іншої.

Прибічники точки зору, що запитання є різновидом категоричного судження, виходили з уявлення про тотожність осмисленого висловлення й судження. Така тотожність заснована на певних твердженнях або запереченнях, що містяться в запитаннях, які легко виявляються у вигляді категоричних суджень, а також на можливості перетворення запитань, їхнього зведення до одного або декількох категоричних суджень.

Специфічні особливості питального різновиду судження вбачалися то в проблематичності, то в незавершеності, невизначеності, неповноті або невідомості, що вражає суб'єкт, предикат або зв'язку. Так, при розгляді запитання як різновиду проблематичного судження воно ототожнювалося з поняттям «завдання». З огляду на ототожнення в цьому випадку понять «запитання» й «завдання» до проблематичних суджень відносилися всі так звані завдання, які ще лише вимагають, але не надають готової підстави, на якій могло б ґрунтуватися їхнє вирішення.

Існує ще один підхід, при якому запитання не може бути кваліфіковане як категоричне судження, а є судженням особливого роду [3, с. 65; 9, с. 306]. Так, одні автори вважають, що питальне речення виражає судження, але судження, що відрізняється від звичайних атрибутивних суджень, другі зазначають, що запитання має всі загальні ознаки судження, а треті висловлюють свою точку зору, відповідно до якої запитання являє собою складне судження.

Висловлювалася також думка, відповідно до якої запитання принципово відрізняється від судження і питальне речення не виражає судження або виявляється фіктивним судженням. Основним аргументом на користь виключення запитання із вчення про судження було те, що в ньому немає ствердження або заперечення. У

зв'язку із цим питання не може бути істинним або помилковим, що також виключало можливість віднесення його до сфери суджень [10, с. 28–29; 14, с. 13].

Сучасні логіки дійшли висновку, що запитання формулюються реченнями, які не виражають суджень, й, отже, не є істинними або помилковими [4, с. 146; 12, с. 164; 13, с. 77; 17, с. 83; 18, с. 58]. Те, що в запитанні міститься прохання або вимога, на думку В. Д. Титова й В. В. Навроцького, дозволяє віднести запитання до класу особливого виду індикативів або імперативів, тобто спонукальних висловлювань [17, с. 83].

Особлива увага в літературі приділена логічній структурі запитання. У традиційній логіці елементи запитання найчастіше розглядалися за аналогією із суб'єктом, предикатом і зв'язкою категоричного судження, й аналіз структури питання зводився до дискусії про його тричленну або двочленну природу [7, с. 71; 15, с. 46]. Підхід до структури запитання, при якому його елементи уподібнюються суб'єктові, предикату й зв'язці простого категоричного судження, має ту перевагу, що дозволяє розглядати запитання в єдності з майбутнім судженням-відповіддю. У запитання й відповіді виявляються спільні елементи. Суб'єкт, предикат і зв'язка запитання є членами, у яких «проектуються» суб'єкти, предикати й зв'язки відповідних суджень. Запитання містить деякі матеріальні частини відповідного судження й вимагає визначення відсутніх або не зазначених точно частин [7, с. 71]. Розгляд загальних структурних елементів запитання й відповіді суттєво полегшував вивчення складу питального висловлення, однак проведення аналогії між запитанням і відповіддю не дозволило побудувати єдину структурну схему, що охоплює всі види запитальних висловлень.

На сьогодні запитання розглядаються як специфічні розумові форми. Відповідно сучасні логіки сходяться в уявленнях, що до структури запитання входить його підстава й питальний функтор (питальний оператор, питальний квантор).

Завдяки підставі можна поставити запитання, тобто визначити обсяг інформації, якої не вистачає, а також стає можливим сформулювати відповідь із змістом, що задовольняє того, хто запитує. Так, підстава запитання є пропозиційним ядром і в самому запитанні, і у відповіді на нього. Визначення підстави запитання суттєво залежить від його об'єкта (предметної сфери) і предмета. На думку О. Д. Гетманової, передумова (підстава, базис) запитання може являти собою як істинне, так і помилкове або невизначене судження, залежно від чого й запитання може вважатися або коректним, або некоректним [4, с. 146]. Що ж стосується питальних функторів, то саме вони відрізняють запитання від звичайних суджень і визначають різницю між основними видами й різновидами запитань. У них зосереджена вказівка на недостатність наявної інформації й необхідність подальшого її поповнення. Виходячи з цієї позиції, саме питальні функтори виражають вимогу вибрати з безлічі пропозицій одну, декілька або всі, що є істинними відповідями на конкретне запитання. Відповідно, змістовна розмаїтість питальних функторів обумовлена багатогранністю затребуваної інформації.

Отже, щодо логіко-гносеологічного аспекту запитання найбільш суттєвими видаються такі положення :

1) запитання – особлива форма мислення, що не виражає судження і відповідно не є за своєю суттю ні істинним, ні помилковим;

2) логічну структуру запитання становлять два основні елементи: підстава запитання й запитальний функтор (оператор);

3) підстава запитання обумовлена його предметною сферою і є пропозиційним ядром як у самому запитанні, так й у відповіді на нього;

4) у запитальному функторі зосереджена вказівка на поповнення інформації, що й відрізняє запитання від судження.

Література:

1. Асмус В. Ф. Учение логики о доказательстве и опровержении / В. Ф. Асмус. – М. : Госполитиздат, 1954.
2. Берков В. Ф. Вопрос как форма мысли / В. Ф. Берков. – Минск : Изд-во БГУ, 1972.
3. Галкина-Федорчук Е. М. Суждение и предложение: Материалы к курсам языкознания / Е. М. Галкина-Федорчук. – М. : Изд-во МГУ, 1956.
4. Гетманова А. Д. Логика для юристов : учеб. пособ. / А. Д. Гетманова. – М. : Омега-Л., 2003.
5. Горский Д. П. Логика / Д. П. Горский – М. : Учпедгиз, 1958.
6. Жинкин Н. И. Вопросы применения теории информации к психологии / Н. И. Жинкин // Вопросы психологии. – 1958. – № 3.
7. Заботин В. В. Проблема вопроса и ответа в логике / В. В. Заботин // Философские науки. – 1961. – № 1.
8. Ильенков Э. В. Современные проблемы образования и воспитания / Э. В. Ильенков // Вопросы философии и социологии. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1974. – № 2.
9. Копнин П. В. Природа суждения и формы выражения его в языке / П. В. Копнин // Мышление и язык / под ред. Д. П. Горского. – М. : Госполитиздат, 1957.
10. Корчагин А. А. Суждение и формы выражения его в языке / А. А. Корчагин // Вопросы теории познания / под ред. А. А. Корчагина, В. В. Орлова. – Пермь : Кн. изд-во, 1961.
11. Лимантов Ф. С. Лекции по логике вопросов / Ф. С. Лимантов. – Л. : ЛГПИ, 1975.
12. Малахов В. П. Логика для юристов : учеб. пособ. для студентов вузов / В. П. Малахов. – М. : Деловая книга, 2002.
13. Михалкин Н. И. Логика и аргументация в судебной практике : учебник для вузов / Н. И. Михалкин. – СПб. : Питер, 2004.
14. Попов П. С. Суждение / П. С. Попов. – М. : Изд-во МГУ, 1957.
15. Петров Ю. А. Опыт формализации вопросительных предложений (вопросов) / Ю. А. Петров // Вопросы алгоритмизации и программированного обучения. – М. : Высшая школа, 1969.
16. Распопов И. П. Строение вопросительного предложения в современном русском языке / И. П. Распопов. – М. : Просвещение, 1970.
17. Титов В. Д. Вступ до сучасної юридичної логіки / В. Д. Титов, В. В. Навроцький. – Х. : Ксилон, 2001.
18. Цалін С. Д. Логічний словник-довідник / С. Д. Цалін. – 4-те вид., випр. і доп. – Х. : Факт, 2006.